

*Завалко Наталія
(Київ)*

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ В 1947 р. В КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДІВ ТОТАЛІТАРНОЇ СТАЛІНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Дослідженню розвитку історичної науки в Інституті історії Академії наук Української РСР у довоєнні та повоєнні роки присвячено багато праць відомих істориків.

Із спеціальних досліджень, присвячених боротьбі партії проти буржуазних націоналістів слід звернути увагу на праці К. Дубини, А. Кленового, Б. Запорізького. Серед ґрунтовних досліджень слід відзначити напрацювання А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, М. Петровського, Л. Славина, В. Дядиченко, Ф. Лося, В. Сарбея, В. Смолія, М. Коваля, О. Рубльова, С. Кульчицького, Ю. Павленка, які зосередили увагу на висвітленні проблем розвитку історичної науки та діяльності Інституту історії Академії наук Української РСР протягом ХХ–ХХІ ст.¹

Перші післявоєнні роки були тяжкими. Репресії, що затихли на час війни, відновилися у розмірах, співставних з довоєнними².

Боротьба проти буржуазно налаштованої інтелігенції була однією з провідних ланок і характерних рис діяльності центральних органів радянської влади.

Під «чистки» потрапила ціла когорта видатних діячів науки і техніки, і от прийшла черга за «видаленням залишків буржуазно-націоналістичних поглядів» серед істориків. Під жерла радянської владної машини потрапила не тільки сама історична наука та її дослідження, а й видатні представники-вчені Інституту історії Академії Наук Української РСР.

Так, ще однією відправною точкою у встановленні «нового порядку» в історичній науці став 1947 рік. Центральний комітет КП(б)У направив свої постанови на розв'язання двох завдань – висвітлення історичного процесу у встановлених партією ідеологічних рамках та усунення неблагонадійних виконавців рішень влади. Остання, намагалася вирішити питання «неправильності висвітлення історії» через визначення кадрового складу Академії наук УРСР, а саме через часткові довибори академіків і членів-кореспондентів. Зважаючи на важливість питання про поповнення АН УРСР новими науковими співробітниками, нагляд за списком кандидатів у академіки та члени-кореспонденти АН УРСР було покладено на комісію Політбюро з питань науки, а потім вже на саме Політбюро. Вирішення кадрового питання було дуже делікатною справою, тому вже 28 травня 1947 р. ЦК ВКП(б) ухвалив питання про можливість уведення до складу АН УРСР і переведення на роботу до Києва, наукових працівників – українців»³.

Партійні органи з приводу розв'язання питань «виховання» науковців і кадрового підбору у ВНЗ та науково-дослідні інститути Української РСР, керувалися сумнозвісною постановою «О ходе обсуждения закрытого письма ЦК ВКП(б) по делу профессоров Ключевой и Роскина в парторганизациях вузов и научно-исследовательских институтов

Украинской ССР». Зокрема, визначався курс по вихованню основної маси комуністів-науковців, мобілізації їх на боротьбу проти підлабузництва та догідництва буржуазній культурі та особливо, проти проявів українського націоналізму.

На партійні організації покладалося ознайомлення кадрів щодо готовності в будь-яких умовах і за всяку ціну «захищати інтереси і честь Радянської Держави, виховати їх у душі радянського патріотизму і здатності протистояти будь-якому прийому іноземних розвідок»⁴. Тому, вже 9 жовтня 1947 р. ЦК КП(б)У запропонував обкомам, міськкомам і райкомам, обговоривши вище зазначені рішення, розробити конкретні заходи щодо посилення політичної роботи серед науковців, інтелігенції та студентства.

Проблема нестачі кадрів 1947 р. доповнилася ще прорахунками у роботі Інституту історії України та самої Академії наук УРСР, які неодмінно треба було усунути. Так, 16 квітня 1947 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, було видано постанову, де вказувалися помилки в роботі сесії Академії наук УРСР і йшлося про незадовільну роботу Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У з приводу невиявлення «серйозних помилок» при перевірці проекту плану Академії наук УРСР на 1947 р.⁵ Було встановлено, що неприпустимим фактом у плані роботи інституту історії Академії наук УРСР стало призначення співавтором праці «Критика буржуазно-националистической концепции Грушевского и его школы» учня і послідовника Грушевського – І.П. Крип'якевича – «автора злобной антисоветской, фашистской книги «История Украины», изданной им при немецкой оккупации в Львове». Наслідки цієї постанови були очевидними. Комісією Політбюро ЦК КП(б)У з питань науки (Мануїльський) було схвалено: організацію критики на засіданні сесії Академії наук УРСР Крип'якевича, його концепції та внесення пропозиції про виключення Крип'якевича зі списку авторів плану Академії Наук УРСР⁶.

15 липня 1947 р. надішла наступна постанова Політбюро «О работе Академии Наук УССР», де зазначалося: «зважаючи на збільшення й ускладнення завдань Академії наук, які постають на сучасному періоді життя країни та відставанням інститутів Академії Нук від встановлених раніше вимог, Політбюро ЦК КП(б)У постановляє:

«... Доручити Управлінню пропаганди ЦК КП(б)У провести серйозну підготовку... Разом з галузевими відділами ЦК КП(б)У виділити групи товаришів, яким доручити ретельно вивчити роботу окремих інститутів і матеріали представити на розгляд секретаріату ЦК КП(б)У⁷.

Секретаріату ЦК наперед визначити учасників наради та підготовки останніх так, щоб була розгорнута серйозна критика недоліків роботи Академії Наук УРСР. Обговорити конкретні пропозиції щодо надання допомоги та визначити подальший напрям роботи Академії Наук УРСР»⁸.

Схвалюючи постанови, щодо роботи самої Академії наук УРСР, влада готувалася перейти до наступу з приводу критики науково-дослідної роботи Інституту історії України.

У конкретній постанові прослідковується чіткий курс дій партії, який конче мав втілитися у життя. Так, заздалегідь вже було накреслено «три вектори допомоги» Інституту історії України, а саме: обов'язково виявити прорахунки в роботі як інституту, так і всієї Академії наук Української РСР, неодмінно сприяти усуненню помилок та правильно визначити напрям подальшої роботи АН УРСР.

Усі «три вектори допомоги» Інституту історії АН УРСР та історичній науці товариші Л.М. Каганович, Д.С. Коротченко та М.С. Хрущев чітко визначили у постанові протоколу №142 від 29 серпня 1947 р. засідання Політбюро «О политических ошибках и неудовлетворительной работе Института истории Украины Академии наук УССР».

Так, два вектори щодо виявлення помилок та шляху їх усунення в роботі як інституту, так і всієї Академії наук Української РСР, зазначалися в наступному обґрунтуванні.

Зокрема, Центральний Комітет КП(б)У відзначав, що незважаючи на 13 років існування Інституту історії, він не розібрався і не видав науково витриманої, марксистсько-ленінської «Історії України»⁹.

Праці Інституту історії, випущені як у передвоєнні, так і у воєнні роки, зокрема: «Короткий курс історії України» під редакцією Білоусова, Гуслистого, Петровського, Супруненко, Яструбова, «Нарис історії України» під редакцією Гуслистого, Славина, Ястребова, 1 том «Історії України» під редакцією Петровського, написані в антимарксистському дусі, містять у собі грубі політичні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру.

Основна помилка авторів праць з історії полягала в тому, що вони не розглядали історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, а йшли шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, слідуючи курсом М. Грушевського «Історії України-Руси». Відомо, що Київська Русь була колискою трьох братніх народів, але М. Грушевський та інші націоналісти намагалися довести, що нібито Київська Русь була лише українською державою¹⁰.

Радянські історики з Інституту історії не викрили ще одну фальсифікацію історії. Так, автори праць з історії України мали б висвітлити Визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. як боротьбу передусім селянських мас проти польських загарбників і феодального гнітузагалом. Вони зобов'язані були показати видатну роль Богдана Хмельницького, якого пригнічувала заможна українська феодальна знать, що орієнтувалася на Польщу. Гетьман очолив боротьбу народних мас за знищення політичного гніту і завдяки Визвольній війні забезпечив об'єднання українського народу зі своїми братами – російським і білоруським народами, що врятувало, своєю чергою, український народ від польського, німецького і турецького поневолення.

... Історики Інституту історії України, під розв'язання низки найважливіших проблем, не зуміли по-справжньому показати, що український народ в своєму історичному розвитку, в основному, пройшов ті ж етапи та періоди, які пройшли російський, білоруський та інші народи Радянського Союзу.

Автори не змогли показати, як з розкладанням общинно-родового ладу та становленням феодалізму, виникають класи і держава, і що історія України є насамперед історія боротьби класів, боротьби селян проти феодалів, робітників проти буржуазії.

Найяскравішим фактом прояву націоналізму у висвітленні історії України є відсутність доказів взаємозв'язку і взаємозалежності українського народу з іншими народами Радянського Союзу, ігнорування впливу найважливіших революційних центрів: Москви, Ленінграда, Тбілісі на революційну боротьбу українського народу за соціальне і національне звільнення¹¹.

Автори праць не дали наукового і політично правильного обґрунтування процесам виникнення і розвитку робітничого класу, революційного робітничого руху, поширення ідей марксизму-ленінізму на Україні, зародження і піднесення більшовицьких організацій України та їх ролі в соціальному та національному визволенні українського народу.

У працях не проводилася послідовно та думка, що Україна як вільна суверенна держава, можлива лише у складі СРСР.

Працівники Інституту історії, не звільнившись від впливу українського націоналізму, виявилися поширювачами давно розгромленою нашою партією ідеології українського націоналізму.

Інститут історії України АН УРСР за тривалий час свого існування не розробив і не опублікував найважливіших історичних архівних документів, не створив жодної

монографії з основних проблем історії України, не підготував і, навіть, не робив спроб підготувати наукову марксистсько-ленінську історіографію України¹².

Перекручення у працях з історії України стали результатом не лише слабкості марксистсько-ленінської підготовки, а й наявності залишків буржуазно-націоналістичних поглядів низки науковців Інституту історії АН УРСР і зокрема, директора інституту проф. М. Петровського, який у минулому мав серйозні помилки буржуазно-націоналістичного характеру з питань класової боротьби, національного руху, Визвольної війни 1648–1654 рр., не забезпечив боротьби проти проявів українського буржуазного націоналізму в історичній науці і керівництва науково-дослідною роботою із створення марксистсько-ленінського курсу історії України.

Історики України не вжили необхідних заходів щодо своєчасної ліквідації допущених помилок і зміцнення інституту кваліфікованими кадрами. ЦК КП(б)У відзначав, що вкрай неблагополучний стан справ в Інституті історії України АН УРСР негативно відбився на викладанні історії України у ВНЗ і середніх школах республіки. Під час викладання історії України у значній частині викладачів, в основному, повторюються ті ж помилки і перекручення, які мають місце у працях з історії України, виданих інститутом¹³.

На кафедрах історії України у ВНЗ недостатньо проводилася науково-дослідна робота, не було політичної гострої боротьби проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології в історичній науці¹⁴.

Такий стан пояснювався, значною мірою, відсутністю марксистсько-ленінського підручника з історії України.

Стосовно останнього, третього, вектора допомоги у подальшій роботі АН УРСР та Інституту історії зокрема, зазначалося: «в цілях ліквідації серйозних недоліків і помилок на історичному фронті, ЦК КП(б) У ухвалює:

1. Зобов'язати т. Палладіна А.В., ліквідувати недоліки в керівництві, з боку президії АН УРСР, стосовно відділення суспільних наук й особливо інститутом історії, усилити контроль та допомогу в роботі інституту з боку президії АН УРСР, укріпити керівництво інституту історії АН УРСР.

2. Вважати найважливішою, бойовою задачею комуністів-істориків Академії Наук УРСР складання марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України».

3. Зобов'язати інститут історії розробити і представити на затвердження ЦК КП(б)У схеми і тези «Короткого курсу історії України» до 15 жовтня цього року, керуючись сталінським підручником по історії ВКП(б), зауваженнями товаришів Сталіна, Кирова та Жданова з питань історії, а також вказівками цієї постанови»¹⁵.

Завдання партійних організацій Академії наук і вищих навчальних закладів, а також усіх комуністів-істориків полягало в тому, щоб швидше виправити допущені помилки та перекручення, підняти питання історії України на високий рівень марксистсько-ленінсько-сталінського навчання, твердо поставити справу вивчення історії українського народу на більшовицькій рейки та остаточно викорчувувати націоналістичну фальсифікацію історії українського народу¹⁶.

Упровадження ухвали постанови ЦК КП(б)У розпочалося досить швидко. Так, уже 7 жовтня 1947 р. була готова доповідна записка Міністра освіти П. Тичини Л. Кагановичу, де зазначалося, що Міністерство освіти УРСР негайно розпочало відповідну роботу в справі поліпшення викладання історії СРСР та історії України у педвузах та середніх школах республіки. Зокрема, на розширеному засіданні Комісії Міністерства освіти УРСР було затверджено низку заходів, яких необхідно вжити для виправлення помилок, припущених керівництвом Міністерства освіти УРСР, окремими викладачами педвузів і вчителями середніх шкіл у викладанні історії СРСР та історії України. Було затверджено

також комісію для розробки до грудня 1947 р. проектів програми з історії України та інструктивно-методичних вказівок до неї¹⁷.

Між 17 і 22 вересня 1947 р. проводилася нарада директорів педагогічних і вчительських інститутів УРСР, на якій розглядалися Постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня та план заходів Міністерства освіти на виконання цього рішення по лінії педвузів. Встановлювався систематичний контроль та надавалася допомога школам і вчителям історії у викладанні історії СРСР та історії України в курсі історії СРСР на високому ідейно-політичному та науковому рівнях. Було вирішено провести обласні 5-денні семінари всіх викладачів історії СРСР середніх шкіл. Міністерство освіти ґрунтовно перевіряло всі підручники з історії для шкіл, а також усі лекції та методичні вказівки з цього предмету для вчителів-заочників¹⁸.

Колегія Міністерства освіти УРСР передбачила щомісяця заслуховувати доповідь працівників Міністерства і практичних працівників шкіл і педвузів про хід виконання Постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» та про стан викладання історичних дисциплін, літератури, мови а також про стан ідеологічної роботи в усіх навчальних закладах Міністерства освіти УРСР¹⁹.

Стан виконання постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» можемо проаналізувати також з тексту наступної доповідної записки тов. Кагановичу.

«В Інституті історії України створена група наукових співробітників у складі кандидатів історичних наук тт. Лось, Дядиченко, Лаврова, Бойко та Королівського, яка вже підготувала проект схеми «Короткого курсу історії України» та передала його на обговорення у відділі інституту. Проект схеми також розглядається в Управлінні пропаганди і агітації. Група істориків працює і над складанням тез «Короткого курсу історії України».

16–19 вересня проведено нараду істориків-працівників Інституту історії України АН УРСР, держуніверситету і педінституту м. Києва. Були присутні 45 осіб. В обговоренні постанови ЦК КП(б)У взяло участь 19 осіб.

22–27 вересня у парторганізаціях інститутів та установ АН УРСР відбулися закриті партійні збори по обговоренню постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України Академії Наук УРСР», на яких були присутні 165 осіб. В обговоренні постанови ЦК КП(б)У взяло участь 96 осіб.

У більшості міст проведені наради директорів, завідуючих навчальними частинами, завідуючих кафедрами суспільних наук, викладачів історії СРСР і УРСР та літератури, а також секретарів первинних парторганізацій ВНЗ і технікумів.

Багато міськомів і райкомів КП(б)У проводили перевірку постанови ЦК КП(б)У з приводу викладання історії СРСР і УРСР у вищих і середніх школах²⁰.

Однак, в організації ідеологічної роботи згідно з рішенням ЦК КП(б)У були серйозні помилки. Так, за вересень у більшості газет не було опубліковано жодної статті з питань історії України, а також викриття буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії минулого українського народу²¹.

Подекуди партійні збори по обговоренню рішення ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» проводилися без достатньої підготовки. На зборах в Інституті історії України АН УРСР з доповіддю щодо рішення ЦК КП(б)У виступив секретар партійного комітету АН УРСР тов. Ісакович. Виступ за змістом був політично негострий, доповідач досить неглибоко розкривав політичні помилки та буржуазно-націоналістичні перекопання, допущені

у висвітленні історії України науковими співробітниками цього інституту. Комуністи Інституту історії абсолютно правильно піддали критиці виступ тов. Ісаковича.

Є також факти, що на зборах у вищих навчальних закладах критикували лише професора М. Петровського, залишаючи осторонь викладачів історії власного ВНЗ, які також помилялися. У Київському державному університеті історію викладали, окрім М. Петровського, також Рубач та Дядиченко, які мали у минулому і мають нині серйозні помилки у науково-дослідній і викладацькій роботі. Проте, останні слабо критикувалися комуністами на партійному зібранні. Неглибоке і поверхневе обговорення у ряді місць постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України Академії Наук УРСР» пояснюється також і тим, що партійному зібранні не передуює перевірка стану викладання історичних наук.

Відділи пропаганди та агітації обкомів і міськкомів КП(б)У як і раніше мало надають увагу організації лекційної пропаганди з питань історії України²².

Такий стан історичної науки та власне Інституту історії України АН УРСР, зрозуміло не міг тривати довго, тому «неблагополучне» становища вирішено було виправити шляхом обрання нового директора Інституту історії. У такий нелегкий для Інституту час, кермо правління було передано Олександрові Карповичу Касименку²³, якого призначали, передусім, для вирішення і запровадження «трьох векторів допомоги» як в Інституті історії України, так і в напрямі розвитку історичної науки загалом.

¹ Інститут історії України Національної Академії України. 1936–2006. / Відпов. ред. В.А. Смолій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 783–787.

² Академія Наук України Інститут історії України. Історія Академії Наук України (1918–1993) / Ред. колегія: Б.С. Патон (гол.), В.Г. Бар'яхтар, Ю.Ю. Кондуфор. – К., 1994. – С. 129.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. (Далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1047. – Арк. 3.

⁴ Там само. – Спр. 1083. – Арк. 61.

⁵ Там само. – Спр. 1036. – Арк. 16.

⁶ Там само. – Арк. 17.

⁷ Там само. – Спр. 1059. – Арк. 54.

⁸ Там само. – Арк. 55.

⁹ Там само. – Спр. 1134. – Арк. 5.

¹⁰ Там само. – Арк. 6.

¹¹ Там само. – Арк. 8.

¹² Там само. – Арк. 10.

¹³ Там само. – Спр. 4525. – Арк. 9.

¹⁴ Там само. – Спр. 1083. – Арк. 57.

¹⁵ Там само. – Спр. 1134. – Арк. 13.

¹⁶ Там само. – Арк. 15.

¹⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4525. – Арк. 10.

¹⁸ Там само. – Арк. 12.

¹⁹ Там само. – Арк. 13.

²⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1146. – Арк. 16.

²¹ Там само. – Арк. 18.

²² Там само. – Арк. 19.

²³ Там само. – Спр. 1223. – Арк. 19.